

TO'QUVCHILIK LEKSEMALARINING LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLARI
VA YASALISH ASOSLARI

Ibragimova Nodira Javliyevna
Termiz davlat universitetimagnetistranti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tezida to'quvchilik leksemalarining leksik-semantik munosabatlari va yasalish asoslari yoritilgan

Kalit so'zlar: Sintaktik (kompozitsion) usul, morfologik usul, kizu, seruv, dasta, arqon, shordoiz, taqir, juvoldiz.

Terminlar sinonimyasi S.B.Grinev Grinevichning terminologik apparat o'zgarishini tahlil qilish asosida nazariy fikrlashning xususiyatlari haqida aniqroq tasavvur hosil qilish mumkin. Shuningdek, bu orqali madaniyatlarining rivojlanish tendensiyalarini ham o'rganish mumkin bo'ladi.

Tilshunoslikda muayyan tilga xos so'z yasash usullari bilan so'z yasovchi vositalar yordamida yangi so'zlar hosil qilish til leksikasining boyishidagi eng yetakchi yo'llardan biri sifatida talqin qilinadi. Ichki resurslar asosida so'z yasash, asosan, tilning o'ziga xos so'z yasash usullariga tayangan holda so'z yasovchi vositalar ko'magida amalga oshadi.¹

O'zbek adabiy tili luga'at tarkibidagi leksemalar tarixiy shakllanish jihatidan faqat turkiy tillarga xos bo'lmay, balki fors-tojik, arab, mo'g'ul, rus tillaridan, shuningdek, uyg'ur tili orqali xitoy tilidan kirib kelgan so'zlar ham uchraydi. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichiga nazar solsak, mazkur so'zlar turli davrlarda xilma-xil ijtimoiy sabablar bois o'zlashganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, forsiy istilohlar o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan yonma-yon yashab, bir-biri bilan ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganligi natijasida, arabcha leksemalar esa, asosan, kitobiy til va forsiy til, shuningdek, qisman og'zaki nutq orqali kirib kelgan.

Surxondaryo vohasi to'quvchilik so'zlarini yasalish jihatdan tahlil qilsak, sintaktik (kompozitsion) va morfologik usulda yasalganini ko'ramiz:

Sintaktik (kompozitsion) usulda yasalgan so'zlar: uchoyoq, kindiksim, ilgaksim, chimchiqko'z, archagul, pichoq uchi, tovuqko'z, qo'zitish, sara gilam, atlas gilam, shoyi gilam, qulf-kalit, ittovon, terma gilam, ona gilam, qiz gilam, oq enli, bibishak, uzib olmoq, qirqib olmoq, bahorgi jun, kuzgi jun;

Morfologik usulda yasalgan so'zlar: Tuksiz, gulsiz, terma, qoqma, tumorcha, bahorgi, kuzgi, orqaliq, odarg'i, turli, taroq, tikish, o'rmak, urchuq, o'rkach, qoziq;

Fors-tojik tilidan kirib kelgan so'zlar: kizu, seruv, dasta, arqon, shordoiz, taqir, juvoldiz.

XV asr manbasi Navoiy asarlarida ham ko'pgina forsiy va arabcha kasb-hunarga oid so'zlarni kuzatish mumkin. Ushbu o'zlashmalarning ma'lum qismi shoir asarlari tiliga shu darajada singib ketganki, ular turkiy qo'shimchalar bilan birikib, yangi so'zlar hosil qilishda faol qatnashgan va turkiy leksemalar bilan baravar darajada qo'llanilgan. Quyida turkiy affikslar yordamida forsiy va arabcha leksemalardan yangi so'zlar yasalgan.

Ismdan ot yasovchi qo'shimchalar:

-lig/-lig//-liq/-lik//-lug/-lug//-luq/-luk affiksi kasb-hunar, mansab, holat, munosabat, aloqadorlik semalarini ifodalovchi leksemalar hosil qilishda ham qatnashgan:

Arabcha o'zlashmalarga qo'shilish orqali hosil qilingan so'zlar: gilamchilik – gilam to'qish kasbi, hunari.

¹ Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi ozbek adabiy tili.- T: 2003.19-bet

–chi affiksi forsiy va arabcha soʻzlar bilan birgalikda kasb-kor, yumush egasi maʼnosini anglatuvchi otlarni hosil qilgan: toʻquvchi.

–siz/siz/suz/-suz. Mazkur affiks asosan oʻzlashma otlarga qoʻshilib, oʻzakdan anglashilgan maʼnoga ega emaslikni ifodalovchi sifatlarni hosil qiladi: mevasiz yigʻoch.

–chi affiks XI asr tilida otlarga qoʻshilib, kasb nomini ifodalagan. Mahmud Qoshgʻariy “*chi*” affiksini oʻzining “Devonu lugʻatit turk” asarida kasbni anglatuvchi affiks deb taʼriflagan:

“Em- davo, dori demakdir, shuning uchun davolovchi emchi deyiladi. Tarjimasi: Timchi ichimlik tayyorlovchi demakdir. Baʼzi odamlar bu soʻzni ichimlik sotuvchi maʼnosida ishlatadilar. Birinchi maʼno toʻgʻridir. Chunki –“*chi*” affiksi faqat kasb-hunar egasi maʼnosinigina anglatadi, xolos.²

A.Navoiyning yozishicha, mansabning, hunarning yoki peshaning izhori uchun baʼzi soʻzlar soʻngida –“*chi*” qoʻshimchasini olgan. “Mansabda andoqki, qorchi, suchi, hızanachii, kerék yaraqchi, chögénchi, nızachi, shükürchi, yurtchi, shilénchi, axtachi, hunar va peshada andoqki: qushchi, barschi, qoruchchi, tamgʻachi, jibechi, yorgʻachi, xalvachi, kemechi, qoychi. Qush hunarida ham istiloh bordir. Andoqki: qazchi, qushchi, turnachi, kiyikchi, tashuqanchi.

Oʻzbek tilining asoschisi Alisher Navoiy yuqoridagi berilgan misol orqali amal va mashgʻulotlarga ot yasovchi “*chi*” qoʻshimchasini qoʻshish yoʻli bilan amaldorlar va kasb-hunarlar nomlari paydo boʻlishini tushuntirib oʻtgan.

Keltirilgan misollardan va manbalar leksikasini oʻrganish mobaynida shu narsa ayon boʻldiki, qissa tilida turkiy hamda oʻzlashma lisoniy birliklardan yangi soʻzlar hosil qilishda ot yasovchi -lig/-lig//-liq/-lik//-lug/-lug//-luq/-luk ishtirok etgan. Demak, turkiy til lugʻat tarkibining boyib borish jarayonini kuzatishda, oʻzga tillarning turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tili rivojida tutgan oʻrnini aniqlashda, shuningdek, ekstralingvistik omillarni toʻgʻri belgilashda Navoiy asarlari til xususiyatlarini atroflicha tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sohaga oid terminologik tizim materialllari tahlil qilinganda juda koʻplab sinonimik qatorlar hosil qilinganligini koʻrish mumkin: *kigiz,-tuvurliq-uzuk-namat-takiyamat; ip-arqon-shordoz-belbogʻ-tasma; gilam-sholcha-palos.*

Toʻquvchilik terminlari maʼnodoshligida muayyan tushuncha ifodalovchi birlik narsa-predmet xususiyatiga koʻra oʻz belgilariga ega boʻladi.

Toʻquvchilik leksikasida omonimlar. Taʼkidlash joizki, “...til doirasidagi SLSlarda terminologik omonimiya (chunonchi, tilshunoslikda, geologiyada, biologiyada, morfologiya) mutlaqo zararsiz, lekin soha ichida terminologik omonimiya, polisemiya hamda sinonimiya nomaqbul hodisadir. Biroq “til aynan bir leksemani turli SLSlar paradigmalarda joylashtirib uning koʻp sememaligini taʼminlaydi. Har bir soha oʻziga xos nisbatan mustaqil sistema boʻlganligi sababli (masalan, morfologiya soʻzining: a) tilshunoslikda, b) geologiyada, v) biologiyada xilma-xil sememalarga ega boʻlganligi kabi ular bir-biriga mutlaqo xalaqit bermaydi va har biri oʻz sistemasida yashab rivojlanaveradi .

Terminlar antonimiyasi. Boshqa sohalar terminologiyalaridan farqli oʻlaroq toʻquvchilikda yakka lugʻaviy birliklardan iborat antonimik juftlik kamroq qoʻllanilayotganligi koʻrsatiladi.

Bu jarayonda semantik xususiyatiga koʻra antonimiya sinonimiyaga yoʻl ochadi. Antonimiya masalasini tadqiq etishga bagʻishlangan ishlarda, asosan, tub, yasama, juft, qoʻshma leksemalarning antonimik munosabati aks ettirilgan. Shuningdek, antonimik munosabat birikmalari vositasida ham ifodalanishi mumkinligi ilmiy adabiyotlarda koʻrsatib oʻtiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

² Mahmud Qoshgʻariy.Devoni ligʻatit-turk.-Toshkent: 1960. 37-b

1. Ibrohimov S. Fargona shevalarining kasb-hunar leksikasi. - T., 1959. 5-b.
2. Usmonov S. Ozbek terminologiyasini bazi masalalari. Toshkent., 1968. 148-b.
3. Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi ozbek adabiy tili. - T: 2003. 19-bet
4. Дадабоев Х. “Девону лутатит турк”нинг тил хусусиятлари. - Т.: ТДШИ, 2017. - Б.73.
5. Mahmud Qoshg'ariy. Devoni lig'atit-turk. - Toshkent: 1960. 37-b
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
7. Mahmud Qoshg'ariy, “Devonu lug'atit turk” I-tom, Toshkent, 1960, 11-bet.
8. Shavkat Rahmatullayev, O'zbek tilining etimologik lug'ati, II-tom, Toshkent, 2009